

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE CERCETĂRI SOCIO-UMANE TÂRGU MUREȘ

DE LA UMANISM

LA LUMINISM

sub redacția

Dr. IOAN CHIOREAN

TÂRGU MUREȘ

1994

CUPRINS

<i>Cuvânt înainte</i>	5
TONK ALEXANDRU , Cariera unui intelectual în secolul al XVI-lea (Drumul lui NICOLAUS OLAHUS spre scaunul episcopal)	7
Dr. BALÁZS MIHÁLY , Trauzner Lukács "megtérése"	15
ADRIAN HUSAR , Despre începuturile epigrafiei prōvinției Dacia în Transilvania secolului XVI	23
Dr. MONOK ISTVÁN , Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat- magyarországi város olvasmányai a XVI-XVII. században	29
KRUPPA TAMÁS , A jezsuiták és az őshaza	43
Dr. LÁZÁR ALEXANDRU , Actualitatea ideilor psihopedagogice ale lui J.A. Comenius în contextul motivației de învățare	47
KESERŰ GIZELLA , Kiegészítések egy forrásközléshez ("II. Rákóczi György esküvéje")	53
FONT ZSUZSA , Epicedium Michaelis Teleki	59
Dr. GRIGORE PLOEȘTEANU , Receptarea "Descrierii Moldovei" de Dimitrie Cantemir în lumea germană	67
OLOSZ KATALIN , Referiri etnografice și folclorice în "Descriptio Moldaviae" de Dimitrie Cantemir	79
NICOLETA MARIA SĂLCUDEANU , Lumea ca spectacol și "Istoria Ieroglifică" de Dimitrie Cantemir	87
Dr. IOAN CHIOREAN , Rolul Vienei în formarea intelectualității românești din Transilvania în secolul al XVIII-lea	93
CORINA TURC , Orizonturi și preocupări culturale în activitatea lui Inochentie Micu-Klein	111

- Dr. IOAN CHIOREAN**, Destinul istoric al unei familii de intelectuali români din Transilvania secolului al XVIII-lea **119**
- Dr. SZABÓ NICOLAE**, Colegiul unitarian din Cluj - centru cultural luminist și de răspândire a ideilor revoluției franceze din 1789 **131**
- CORNEL SIGMIREAN**, Rolul fondurilor și fundațiilor de stipendii în formarea intelectualității românești din Transilvania în perioada iluminismului **137**
- CARMEN MARIA ANDRAȘ**, Receptarea literaturii iluministe engleze de către scriitorii români (1780-1830) **143**
- Dr. SZÖGI LÁSZLÓ**, Studenten aus ungar und siebenbürgen an der universität der habsburger monarchie 1790-1850 **153**
- Dr. IOAN CHIOREAN, Dr. SZABÓ NICOLAE**, Aspecte privind structurile profesionale și statusul social al intelectualității din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea **167**
- CSÁSZTVAY TÜNDE**, Kemény Zsigmond: Ködképek a kedély láthatárán (Lehet-e egy Kemény-regény szórakoztató?) **181**
- Dr. KÉKES SZABÓ MIHÁLY**, Felméri Lajos és a modern pedagógia **191**

BESZTERCE ÉS SOPRON. EGY ERDÉLYI ÉS EGY NYUGAT- MAGYARORSZÁGI VÁROS OLVASMÁNYAI A XVI-XVII. SZÁZADBAN

Dr. MONOK ISTVÁN

Az 1526-1750 közti időszakból ma közel 1500 könyvjegyzék ismert, s ezek csaknem háromnegyede a hagyatéki inventáriumokból került elő.¹ Emellett a possessorbejegyzések kutatása segítségével több olyan kiemelkedően fontos írott munkássággal rendelkező személy olvasmányaiba tudunk bepillantani, mint Dudith András,² Oláh Miklós³ vagy az erdélyi lutheránus superintendensek sora.⁴

Nem céloim természetesen a címben jelölt tárgytól messze elkalandozni, tehát engedni a csábításnak, hogy a Szegeden másfél évtizede folyó könyvtár és olvasmánytörténeti kutatások állásáról beszéljek,⁵ ezért most csak a polgárság olvasmányműveltségének kutatásáról tennék néhány előzetes megjegyzést.

¹ Magánygyűjtemények Magyarországon. 1551-1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. Monok István. Szeged, 1981. /Könyvtártörténeti Füzetek. I./; Magánygyűjtemények Nyugatmagyarországon 1555-1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. Monok István. Szeged, 1982. /Könyvtártörténeti Füzetek. II./; Magánygyűjtemények Magyarországon 1545-1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Herner János, Monok István. Szeged, 1983. /Könyvtártörténeti Füzetek. III./; Magánygyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi fejedelemségben 1533-1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. Herner János, Monok István. Szeged, 1985. /Könyvtártörténeti Füzetek. IV./; Magyarországi magánygyűjtemények 1561-1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. Monok István. Szeged, 1989. /Könyvtártörténeti Füzetek. V./; Intézményi gyűjtemények 1535-1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Farkas Gábor, Monok István, Németh Noémi. Szeged, 1989. /Könyvtártörténeti Füzetek. VI./; Intézményi és magánygyűjtemények Magyarországon 1722-1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Monok István, Varga András, Szeged, 1990. /Könyvtártörténeti Füzetek. VII./

² Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció. Összeáll. Jankovics József, Monok István. Szeged, 1993. /Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12/3./

³ Szelestei Nagy László: Oláh Miklós könyvtáráról. = Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9-10-i kolozsvári megemlékezés anyagából. Szerk. Mózes Huba. Bp., 1994. 51-69.

⁴ Vö. pl. Gustav Gündisch; *Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts.* (Die Bücherei des Lukas Unglerus.). Magyar Könyvszemle, 1981. 3-21. (Ugyanez: Gustav Gündisch: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte.* Köln-Wien, 1987, Böhlau. /*Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens.* 14./ 351-362.); Uő.: *Die bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer.* *Revue des Études Sud-Est Européennes.* 1977. 463-478. (Ugyanez: Gustav Gündisch: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte.* Köln-Wien, 1987, Böhlau. /*Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens.* 14./ 363-378.; ugyanez magyarul: *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* 1980. Bukarest, 1981. 99-106.

⁵ Katalin Keveházi: *Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bucherverzeichnissen aus der Zeit vom 16. bis 18. Jahrhundert.* *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte.* 1985. 68-77.; Monok István: *A XVI-XVII. század magyarországi olvasmányai.* (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése és publikálása.) Csongrád megyei könyvtáros, 1985/1-2. 15-20.; Monok István: *XVI-XVII. századi olvasmánykultúránk.* Magyar Könyvszemle, 1988. 78-82.

Polgári könyvtárak

A dokumentumok ismertségének számát tekintve a legkedvezőbb helyzetben a polgári könyvtárak vannak. Az Kárpát-Medence valamennyi földrajzi egysége (a Török Hódoltság kivételével) képviselteti magát: az erdélyi szász lutheránus városok (Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Kolozsvár); a felvidéki, vallásilag és etnikailag vegyes lakosságú Kassa, a lutheránus Lőcse, Besztercebánya, Selmecebánya; továbbá az osztrák-német Sopron gazdag forrásanyagot kínálnak. Fontos azonban kiemelni, hogy a XVI. század végéig egyetlen olyan polgár könyvhagyatékát sem ismerjük, aki nem német volt, és az ismert tulajdonosok valamennyien lutheránusok voltak. Kivételnek számítanak természetesen a polgári származású lelkészek, vagy tanítók. A XVII. században ez az etnikai összetétel heterogénebbé vált, a többség azonban csaknem mindenütt német maradt.

A XVI. század egyetlen magyarországi könyvkereskedői katalógusa - amely voltaképpen hagyatéki leltár - pontos keresztmetszetét adja a korabeli polgárság olvasmányanyagának (Hans Gallen, 1583, Kassa, 604 tétel).⁶ Ez a kép konkretizálódik a polgárhagyatékok könyves tételeiben: az 5-30 kötetes gyűjtemények magját a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos kötetek, illetve a helyi iskolai tankönyvek adják. Eszerint egyébként tipizálni lehet egy-egy város olvasmányanyagát: például Nyugat-Magyarországon szinte mindenkinek más imádságos és énekes könyve volt, mint Erdélyben. Ugyanígy jellemző, hogy például Besztercén mindenkinek van Terentius-a, mert a helyi iskolában ezt használták szöveggyűjteménynek a grammatika órákon.

Tanulságosak a nagyobb polgári gyűjtemények. Ezek a főként jogász-, tanácsis tisztviselő-, patikus-, orvos- hagyatékok az olvasmányanyag laicizálódása irányába mutató határozott tendenciát jeleznek. A század végére a szakkönyvek egy-egy mesterember polcán is (pl. bányászat) megjelennek, s ugyanígy a szórakoztató olvasmányok is. Ilyen szempontból két könyvtár figyelemre méltó: Johann Haunoidé (1595: 344 tétel), aki a helyi iskola rektora volt, majd várkapitány lett; és Matthias Moldneré (1595: 100 tétel), akit a város egyik tanácsosaként ismerünk.⁷

Az Erdélyből és Nyugat-Magyarországról előkerült, könyvjegyzéket tartalmazó hagyatéki leltárok elégséges alapot szolgáltatnak arra, hogy az egyes városok polgárainak olvasmányanyagát összehasonlítsuk. Kőszegről 22, Rusztról 21, Sopronból 135 ilyen forrástípusból származó könyvjegyzékünk maradt fenn. Összehasonlításként néhány adat az ország más területeiről, ahol a programszerű kutatást már befejeztük: Beszterce: 78; Kolozsvár: 32; Kassa: 69; Lőcse: 71; Besztercebánya: 113; Körmöncbánya:

⁶ *Magyarországi magánkönyvtárak. 1533-1657. Sajtó alá rend. Varga András. Bp. - Szeged, 1986. /Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13./ 22-35.*

⁷ *Ugyanott 46-56.*

32; Selmecebánya: 73 könyvjegyzék. Jelen tanulmányunkban az összehasonlításban két városra, Besztercére, illetve Sopronra koncentrálnak.

Hagyatéki összeírások

A hagyatéki leltár valamely elhunyt magánszemély tulajdonában volt és utána maradt ingó és ingatlan vagyon összeírása. Olvasmánytörténeti forrásaink több, mint 70%-a ebből a dokumentumkörből kerül ki. Miután a hagyatéki inventárium kiváló forrás bármely kor anyagi kultúrájának kutatásakor, természetes, hogy forrástípusként is sokat foglalkoztunk vele a szakirodalomban. Tulajdonképpen a francia Annales-iskola emelte ki számos más történeti forrástípus közül, s hangsúlyozta jelentőségét. Olvasmánytörténeti szempontból először Lucien Febvre "Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers. De la renaissance a la Contre-Réforme: Changements de climat" című tanulmányában értékelté.⁸ A francia könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatók bőven kihasználták ezt a forrástípust: 1956-ban megjelent Roger Doucet kismonográfiája Párizs XVI. századi könyvtáiról,⁹ amit Henri-Jean Martin egészített ki egy tanulmányában,¹⁰ ugyanő példaértékű monográfiát is írt,¹¹ majd ezt követte Albert Labarre műve Amiens XVI. századi olvasmányairól.¹² Közben a hagyatéki összeírások más szempontú értékelése is megtörtént,¹³ amely lehetővé tette a könyvkultúrának a mindennapok kultúrája történetébe való beillesztését.¹⁴ Micheline Baulant tipológiája az eddigi eredmények

⁸ Lucien Febvre: *Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers. Annales d'histoire sociale*, 1941. 41-54.

⁹ Roger Doucet: *Les bibliothèques Parisiennes au XVI^e siècle. Paris, 1956.*

¹⁰ Henri-Jean Martin: *Ce qu'on lisait a Paris au XVI^e siècle. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*. 21 (1959) 222-230.

¹¹ Henri-Jean Martin: *Livre, pouvoirs et société a Paris au XVII^e siècle. Vol. I-II. Geneve, 1969.* E könyv kutatómódszertanának értékelését lásd: *Centre Méridional de Rencontres sur le XVII^e siècle. Deuxieme colloque de Marseille. 28-30. janvier 1972. État present de quelques travaux concernant le XVII^e siècle. Marseille, 1973. Centre Régional de Recherche et de Documentation Pédagogiques. - [2. Chapitre:] Le livre. Documents d'archives. Ezen belül lásd Louis van Delft hozzászólását: *La méthode. Résultats. pp. 69-87.**

¹² Albert Labarre: *Le livre dans la vie amiénoise de seizieme siècle. L'enseignement des inventaires apres décès. Paris-Louvain, 1971.*

¹³ M. Garden: *Les inventaires apres décès: sources global de l'histoire sociale lyonnaise au juxtaposition de monographies familiales. Cahiers d'Histoire XII (1967) 153-173.*; Jean-Paul Poisson: *De quelques nouvelles utilisations des sources notariales en histoire économique (XVI^e-XIX^e siècle). Revue Historique 249 (1973) 5-22.*; *Les actes notariés. Source de l'histoire sociale XVI^e - XIX^e siècles. Publ. par Bernard Vogler. Strasbourg, 1979.*; *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5-7. May 1980). Ed by van der Woude, Anton Schurman. Wageningen, 1980.*

¹⁴ Erdmann Weyrauch: *Datenverarbeitung als Quellenkritik? Untersuchungen zur Notwendigkeit und Methode der Analyse prozessproduzierten historischer Daten am Beispiel der Stichprobenziehung auf fiskalischen Registern frühneuzeitlicher Städte. = Die Analyse prozessproduzierter Daten. Hrsg. von Paul J. Müller. Stuttgart, 1977. /Historisch Sozialwissenschaftliche Forschungen. 2. /141-178.*; Micheline Baulant: *Die Kodierung von Nachlassinventaren. = Quantitative Methoden in der*

összefoglalása, rendszerezése.¹⁵ A módszerek, a svájci forrásviszonyokra való alkalmazására szép példa Bernard Lescaze tanulmánya a genfi XVI. századi olvasmányokról.¹⁶

A németországi szakirodalomban Walter Wittmann 1934-ben megjelent, máig módszertani tanulságokkal bíró könyve a majna-frankfurti hagyatéki leltárakról¹⁷ és Hildegard Neumannnak a tübingeni polgárság könyvkultúrájáról írt monográfiája¹⁸ után a 70-es években jelentek meg¹⁹ nagyobb tanulmányok. A 80-as évek elejétől elkezdődött a hagyatéki inventáriumok forráskritikai elemzése: 1981-ben megjelent Günter Berger: "Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens" című tanulmánya,²⁰ amely egyben kutatástörténeti áttekintés is. Paul Raabe a többi²¹ olvasmánytörténeti dokumentum közé helyezve értékelte e forrástípust, majd Erdmann Weyrauch "Nachlassinventare als Quellen der

Wirtschafts und Sozialgeschichte der Vorneuzeit. Hrsg. von Franz Irsigler. Stuttgart, 1978. // *Historisch Sozialwissenschaftliche Forschungen.* 4./ 101-126.; Anton Schurman: *Probate inventories: research issues, problems and results.* = *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5-7. May 1980).* Ed by Ad van der Woude, Anton Schurman. Wageningen, 1980. 19-32.; Klaus Roth: *Zur Auswertung von Nachlassinventaren.* = *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5-7. May 1980).* Ed by Ad van der Woude, Anton Schurman. Wageningen. 43-53.; Fontos lehet számunkra a városi könyvkultúra elemzésekor a prágai XVIII. századi olvasmányanyag elemzése: Jiri Pokorny: *Die Lektüre von Prager Bürgern im 18. Jahrhundert (1700-1789).* = *Bürgertum in der Habsburger Monarchie,* Hrsg. von Ernst Bruckmüller et alii. Wien-Köln, 1990. 149-161.; összehasonlításul a stockholmi helyzet: Arne Jarrick: *Borgare, smafolk och böcker i 1700-talets Stockholm.* *Historisk tidskrift.* 1990. 191-228.

¹⁵ *Micheline Baulant: Typologie des inventaires apres décès.* = *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5-7. May 1980).* Ed by Ad van der Woude, Anton Schurman. Wageningen, 1980. 33-42.

¹⁶ *Bernard Lescaze: Livres volés, livres lues a Geneve au XVIe siecle.* = *Cinq siecle d'imprimerie genevoise. Actes du Colloque international sur l'histoire de l'imprimerie et du livre a Geneve.* 27-30 avril 1978. Publ. par Jean-Daniel Candaux, Bernard Lescaze. Vol. I. Geneve, 1980. 133-150.

¹⁷ *Walter Wittmann: Beruf und Buch im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erfassung und Gliederung der Leserschaft im 18. Jahrhundert, insbesondere unter Berücksichtigung des Einflusses auf die Buchproduktion unter Zugrundelegung der Nachlassinventare des Frankfurter Stadtarchivs für die Jahre 1695-1705 und 1796-1805.* Frankfurt am Main, 1934.

¹⁸ *Hildegard Neumann: Der Bücherbesitz der Tübinger Bürger von 1750-1850. Ein Beitrag zur Bildungsgeschichte des Kleinbürgertums.* Tübingen, 1955.

¹⁹ *Összefoglaló monográfiára példaként lásd Rolf Engelsing: Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500-1800.* Stuttgart, 1974.; illetve vö. Ingrid Batori - Erdmann Weyrauch: *Die bürgerliche Elit der Stadt Kitzingen. Studien zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte einer landesherrliche Stadt im 16. Jahrhundert.* Tübingen, 1982.

²⁰ *Günter Berger: Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens. Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte,* 5 (1981) 368-380.

²¹ *Paul Raabe: Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema.* = *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte.* 7 (1982) 433-441.

Bibliotheksgeschichte" című írásában elvégezte a könyvtártörténeti²² szempontú értékelést. Ezen elvek érvényesültek azután az Ingrid Báthory és Erdmann Weyrauch közös munkájaként megjelent Kitzingen monográfiájában²³ elemzett hagyatéki anyag tanulságainak vallatásában. Az angol és spanyol kutatások módszertanilag is számos tanulságot rejtenek magukban, jóllehet az elért eredmények általában egy-egy tudóséi,²⁴ s nem szervezett csoportmunkáké. Külön kiemelhető az az eredmény, ahogy Miriam Usher Chrisman a XVI. századi Strasbourg hagyatéki inventáriumait elemzi, s elhelyezi a kulturális változásokról alkotott teljes képbe.²⁵ Szlovákiában és Csehországban is nagy tömegben használták e forrástípust a könyvtártörténeti kutatásokban is, ha forrástani elemzésük nem is készült el.²⁶ Különösen fontos számunkra az, hogy amíg Nyugat-Európában csupán egy-egy város forrásanyagának részletes feltárása, illetve a dokumentumok elemzése történt meg, addig közvetlen szomszédságunkban, Csehországban a miénkhez hasonló, a teljes országra kiterjedt felmérést végeznek: Prága forrásanyagát Jiri Pesek, Zdenek Hojda, Olga Fejtová és Jiri Pokorny dolgozza fel, Olmütztét P. Voit, Louny-ét Olga Fejtová, Litomericéét I. Velemová, Sternberkét K. Morav és J. Pucek.²⁷ A lengyel szakirodalomból olyan, a hagyatéki összeírásokra alapozott könyvtörténeti tanulmányt, amely egyben forráskritikai alapvetés is, csak a XIX. század első felére vonatkozóan ismerünk,²⁸ de Krakkó XVII. századi olvasmányairól R. Zurek alapos elemzést készített.²⁹ A hazai történeti szakirodalom is bőven kihasználta az e forrástípus adta lehetőségeket,³⁰ de az olvasmánytörténeti értékelés még nem történt meg.³¹

²² = *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1985. *Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens*. Bd. 10. /299-312.

²³ Lásd a 19. jegyzetet.

²⁴ Sears Jayne: *Library Catalogues of the English Renaissance*. Reissue with New Preface and Notes. London, 1983. *St. Paul's Bibliographies.*; Maxime Chevalier: *Lectura y lectores en la Espana de los siglos XVI. y XVII.* Madrid, 1985., különösen a 13-64. oldalak: *Problemas generales y cuestiones de metodo*.

²⁵ Miriam Usher Chrisman: *Lay Culture, Learned Culture. Books and Social Change in Starsbourg, 1480-1599*. 59-75., 331-338.: *The Reading and Book-Buying Public*.

²⁶ Vilám Cícaj: *K niektorym otázkam vyskumu súkromnych knizic obivatel'ov nasich miest v období neskorého feudalizmu*. (Városaink lakossága magánkönyvtárai kutatásának egyes kérdéseihez a kései feudalizmus korában.) *Kniha*, 1981. 28-38.; Josef Repcak: *Niektoré otázky vyskumu kniznej kultury*. *Kniha*, 1974. 43-53.; Jiri Pokorny: *Die Lektüre von Prager Bürgern im 18. Jahrhundert (1700-1789)*. = *Bürgertum in der Habsburger Monarchie*. Hrsg. von Ernst Bruckmüller et alii. Wien-Köln, 1990. 149-161.

²⁷ A munkascsoport 1995. áprilisában Szegeden mutatja be kutatási eredményeit.

²⁸ Moczulska, A.: *Rola ksiązki jako przedmiotu w domach burzudazji warsowskiej w XIX wieku*. *Kwartalnik historii kultury materialnej*, 27 (1979) 32-52.

²⁹ Zurek, R.: *Kiegezbiory miessczan Krakowskich XVII. wieku*. *Rochnik Biblioteki PAN v Krakowie*. 13 (1967). 56-89.

³⁰ Csak utalnék itt az MTA Történettudományi Intézetében és a Magyar Országos Levéltárban régóta folyó kutatásokra, amelyeket Zimányi Vera irányít; lásd még Granasztói György: *Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén*. *Századok*, 1972. 350-399.; Zimányi Vera: *A hagyatéki*

Mivel olvasmánytörténeti dokumentumaink forráskritikai elemzését külön füzetkében végeztük el,³² itt csak a XVI-XVII. században Magyarországon fennmaradt hagyatéki inventáriumok fajtáira téménk ki.

Különbséget kell tennünk a hagyatéki leltárak között, aszerint, hogy mely szociális rétegbe tartozott az elhunyt, s aszerint, hogy az egykori Magyarországon hol élt.

Arisztokratáink, módosabb nemeseink számára a könyv nem képviselt akkora anyagi értéket, hogy a hagyatékozási eljárás során részletes jegyzék készítését követelték volna meg. Így a hagyatéki leltár csupán könyvtártörténeti, de nem olvasmánytörténeti forrás. Megtudjuk ugyanis, hogy valamely nemesnek egyik udvarházában mekkora számú könyv volt, és annak mekkora volt a becsült értéke. A polgárhagyatékok esetében azonban csak akkor ilyen szűkszavú a forrás, ha a városi tanács kettős könyvelést valósított meg, vagyis létezett a hagyatéki jegyzékeknek egy "Maculatoria" és egy "Purum" sorozata. Vagyis, a helyszínen készített jegyzetekből tisztázatot készítették részben a tárgyalásra, részben az irattár részére. A "Purum" sorozat aztán már csak a könyvek számát és értékét jelölte meg. A városi levéltár selejtezésekor a "Maculatoria" sorozatot bizonyos idő elteltével más célra - mint papírt - felhasználták. Így járhattunk volna pl. Kassa esetében is, de szerencsére ott megmaradt mindkét sorozat, csaknem hézagmentesen.

Lényeges különbségek mutatkoznak az egyes területek, az egyes városok adminisztrációs gyakorlata között. Általában kijelenthetjük, ahol német anyanyelvű lakosság élt (városaink túlnyomó többsége az), ott a hagyatéki leltárak részletezőek, pontosak. Eltérések vannak persze a nyugatmagyarországi Sopron, a felvidéki Lőcse vagy az erdélyi szász városok között. Erdélyben az osztozkodó bíra (Theilungsherr) intézménye a hagyatéki leltárak sajátos sorozatát hozta létre, az úgynevezett Theilungsprotokollt. Ebben a hagyatéki tételek felsorolása után részletesen újra felsorolták az egyes vagyontárgyakat, immáron az örökösök személye szerinti bontásban. A felvidéki gyakorlat ehhez nagyon hasonló volt, de nem neveztek Theilungsprotokollnak az irattípust. Sopronban ez az ismételt felsorolás nagyon ritka, ott a margón jelezték inkább, ki mit örökölt a felsoroltakból, vagy egyszerűen már eleve örökösönként készítették el a jegyzéket.

leltárak levéltári feltárása és gépi adatfeldolgozása és Benczéné Nagy Eszter: Gondolatok a hagyatéki leltárak forráskiadásának szükségességéről. - mindkettő: A levéltári forráskiadás. - Az egyházi levéltárak. A levéltári szekció tanácskozása a Magyar Könyvtárosok Egyesülete XIII. vándorgyűlésén. Kaposvár, 1981. Szerk. Bán Péter. Bp., 1981. / Magyar Könyvtárosok Egyesülete. Levéltári szekció füzetek. 1. / 25-30., 31-33.; Vö. még: Szende Katalin: A soproni polgárság anyagi kultúrája a későközépkorban. Aetas, 1990. 69-123.

³¹ Első próbálkozásoknak tekinthetők: a KtF I. előszava; Katalin Keveházi: *Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom 16. bis 18. Jahrhundert. Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte. 1985. 68-77.*; István Monok: *Zur Quellentypologie der Geschichte des Lesens im 16-17. Jahrhundert in Ungarn. Das Hinterlassenschaftsinventar. Berliner Beiträge zur Hungarologie. 5 (1990) 81-88.*; Farkas Gábor: *A 16-17. századi polgári könyvtárak típusai. Magyar Könyvszemle 1992. 100-121.*

³² *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526-1720. Forrástípológia, forráskritika, forráskiadás. Szeged, 1993. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok V./*

A magyar adminisztrációjú városokban a hagyatéki leltár sokkal hanyagabban készült (több is volt az örökösödési per), s általában a könyvek leírása is összegezőbb, nem annyira részletes. Érdekes ilyen szempontból Kőszeg, ahol a XVII. század elején alakult ki magyar többség, s az adminisztráció ettől kezdődően magyar, s a mi szempontunkból kevésbé használható,³³ Kolozsvár, ahol a XVII. század közepére halnak el a szász hagyományok a hagyatéki leltárak adminisztrációja szempontjából, vagy Kassa, ahol a XVII. században évente váltotta egymást a magyar és a német ügyviteli gyakorlat.

Végül azt is megjegyezhetjük, hogy nagy általánosságban a XVII-XVIII. század fordulóján mindenütt eltűnik a részletes, egyes könyveket is feltüntető hagyatéki leltárbavétel, ez azonban már átvezet a tartalmi kérdésekhez.

Beszterce és Sopron olvasmánytörténetének kutatása

Mindkét városról elmondjuk, hogy jelen tárgyunkat tekintve gyakorlatilag csaknem teljes mértékben levéltári forrásokra vagyunk utalva. Igaz, Sopron könyves kultúrájáról Grüll Tibor egyetemi doktori értekezést írt, a források és a dolgozat máig kiadatlan maradt. Mindazonáltal Sopron története részletesen feldolgozott, s legújabbban a koraiújkor dokumentumanyag is önálló sorozatot kapott.

Beszterce esetében azt kell mondanunk, hogy annak ellenére, hogy Otto Dahinten monográfiája posztumusz megjelent,³⁴ értő, professzionális történész tollából nem olvashatunk átfogó jellegű feldolgozást. A XVI-XVII. századra vonatkozóan olvasmánytörténeti szempontból csupán egyetlen publikáció értékelhető: Heinrich Wittstok 1858-ban kiadta az evangélikus gimnázium könyveinek 1548-ból való 11 tételes jegyzékét.³⁵

A könyvanyag tematikus összetétele

Magyarországról részletes elemzés csak a felvidéki bányavárosok és Sopron könyvkultúrájáról áll rendelkezésre. Kőszegről, Kassáról és az erdélyi szász közösségekről átfogó képet kapunk a kisebb tanulmányokból. Az egyes hazai városok olvasmányműveltségének kutatói (Viliam Cicaj, Farkas Gábor, Grüll Tibor, Kokas Károly, a fiatal kutató generációból),³⁶ csakúgy, mint az európai polgárközösségek olvasmányainak vallatói, a saját maguk kialakított tematikus csoportokat hasonlították össze, arányították

³³ Kokas Károly: *Könyv és könyvtár a XVI-XVII. századi Kőszegen*. Szerk. Monok István. Szeged, 1991. /*Olvasmánytörténeti Dolgozatok III.*/

³⁴ Otto Dahinten: *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. Aus dem Nachlass hrsg. von Ernst Wagner. Köln-Wien, 1988, Böhlau. /*Studia Transylvanica*. Bd. 14./

³⁵ Heinrich Wittstock: *Beiträge zur Reformationsgeschichte des Nösnergaues*. Wien, 1858.

³⁶ Kokas Károly: *Könyv és könyvtár a XVI-XVII. századi Kőszegen*. Szerk. Monok István. Szeged, 1991. /*Olvasmánytörténeti Dolgozatok III.*/; Cicaj, Viliam: *Bányavárosi Könyvkultúra a XVI-XVIII. században*. (Besztercebánya, Kőrmöcbánya, Selecbánya). Szerk. Monok István. Szeged, 1993. /*Olvasmánytörténeti Dolgozatok IV.*/; Farkas Gábor: *A 16-17. századi polgári könyvtárak típusai*. Magyar Könyvszemle 1992. 100-121.

egymáshoz. Nem létezik egyetlen, nemzetközileg kialakított és elfogadott tárgyszórendszer. Ezek a tematikus besorolások nagyjából a korabeli katalógusok csoportosítását követik, de meg kell jegyeznünk, hogy sehol sem találtunk példát arra, hogy a klasszikus auktorokat ne önálló csoportba sorolták volna, jóllehet elvileg ezek a művek is sorolódhatnak tényleges tematikai (történelmi, filozófiai stb.) csoportjukba. Mostani összehasonlításunkban az eddig alkalmazott csoportosításokat nem követjük, hanem a két kiválasztott városban (Sopron, Beszterce) ránk maradt hagyatéki inventáriumokban szereplő könyvjegyzékeket a teológiai, a filozófiai, a történetfilozófiai és a politikaelméleti szerzőkre koncentráltan elemezzük. Próbáljuk ezen a forrásanyagon ellenőrizni azt a modern történeti összefoglalásokban egyre gyakrabban megfogalmazott tételt, miszerint a XVI. század a laicizálódó évszázad, míg a XVII. század második harmadától egy határozott "visszateologizálódási folyamat" figyelhető meg. Erre az eredményre jutott például Péter Katalin, aki a Magyarországon nyomtatásban megjelent könyvanyag tematikus vizsgálatával jutott erre a következtetésre.

Természetesen nem állítjuk azt, hogy például a klasszikus auktorok, a grammatikai vagy retorikai munkák gyakoriságának összehasonlítása felesleges volna, s nem rejt magában tanulságokat. Grüll Tibor a kassai és soproni olvasmányanyagban előforduló római és görög szerzők vizsgálatával rámutat feltűnő különbségekre: Kassán arányaiban több az antik szerző, a görögök közül Homeros és Platon gyakoribb, s ők Sopronban alig vagy egyáltalán nem fordulnak elő. Míg Kassán Ovidius előfordulása a gyakoribb, Sopronban Vergiliusé. Ugyanitt Cicero, Terentius Caesar és Tacitus a nagyobb arányú, Kassán Livius a kedveltebb. Besztercén Terentius az 1580-as évektől az 1720-as évekig állandóan jelen van a jegyzékeken, sőt, az első francia nyelvű könyv is egy Terentius-fordítás volt Georg Töckeldt hagyatékában (1704). Itt egyébként a favorit Terentius mellett főként Vergilius neve fordul gyakrabban elő, s egy-egy tanár, illetve lelkész gyűjteményében Cicero. A gyakorisággal kapcsolatosan ezek valóban érdekes megfigyelések, ám sokkal fontosabbnak tartjuk, hogy amíg Sopronban antik auktorok kikopnak a jegyzékekről, Besztercén az említettek, s történelemből Josephus Flavius megmaradnak. Számunkra e jelenség magyarázata kettős: Sopron polgárai a XVII. század utolsó harmadában már nem antik történeteket, historikusokat, morális üzenetekben gazdag elmékedéseket vettek kézbe szórakoztató olvasmányul, hanem - mint e kérdéskortól függetlenül Grüll Tibor is regisztrálja - Sebastian Brandt két évszázadon át töretlen népszerűségű Narrenschiff-jét, Aegidius Albertinus Narrenherz-ét, a Faust-történet feldolgozásait, a spanyol Amadis-regényt németül, ritkán Rabelais-t, vagy már a megjelenésével egyidőben a Simplicissimus-t. Az antik auktorok visszaszorultak az iskolai használatba, illetve - tulajdonosa válogatja - a jobb, friss interpretációjú volt meg. Beszterccével kapcsolatosan ezen túlmenően meg kell jegyezni azt is, hogy az antik auktorok jelenléte láthatóan az iskolai használatot célozza, s csak nagyon ritka esetben vethető fel az, hogy ezek a szerzők szórakoztató olvasmányul szolgáltak volna bármikor is.

Sopronban egyértelműen kitűnik, hogy a XVII. század vége felé, csaknem szakmától függetlenül, a földrajzi munkák is bekerültek a bibliotékákba. A tulajdonosok közel egynegyede birtokolt ilyen könyveket. Népszerű itt is az európai bestseller, az Elsevirek Republica sorozata. Érdekes jelenség, hogy a soproni polgárok könyvespolcain - bár a földrajzi művek aránya viszonylagosan nagy - asztronómiai munka alig volt, köszönhetően talán az itt lakók realistább életszemléletének. Az arány is tipikus, mely - az összes soproni gyűjteményt tekintve, az ott található - csillagászati és botanikai kötetek között fennáll: húsz alatt vannak a csillagászatiak, közel harminc a botanikaiak száma. Ebbe a csoportba természetesen Dioscorides Pedianos különböző kiadásai éppúgy beleértendőek, mint a kortárs fűvészkönyvek, vagy éppen Clusiusnak a pannóniai gombákról írt munkája.

A matematikai, a fizikai és a kémiai szakmunka még kevés, de a XVIII. század elejére kimutatható arányban jelen volt, a világiasodás korlátait jelzi azonban az is, hogy a szakácskönyvek (ha megemlítik az összeírók) még Sopronban is kivétel nélkül mind kéziratosak. Igaz, kockajátékról és sakkról szóló könyv is előfordult egy-egy hagyatékban.

Besztercén ezek a tematikus csoportok gyakorlatilag nem léteznek. A XVII. század vége felé találkozunk ugyan egy-egy földrajzi munkával, de csoportról nem beszélhetünk. Ez a jelenség számunkra egyelőre nehezen értelmezhető akkor, amikor a beszercei származású peregrinusok viszonylag nagy számúak, kereskedőiknek jó kapcsolataik voltak nem csak Európában és a Török Birodalomban, hanem Moldván keresztül a Kaukázus irányában is.

Az említetteknel karakteresebb különbségek mondhatók el, ha az "elméletibb" tematikai csoportokat vesszük szemügyre. Az, hogy hadtudományi munka kevés volt mindenütt, az a polgárkönyvtár és a nemesi gyűjtemény különbözőségéből ered. Hadászati könyvek olyan emberek könyvtáraiban fordulnak elő, akik a főnemesség környezetében dolgoznak, mint pl. Vítnyédi István soproni ügyvéd.

A jogtudományi művek és törvénygyűjtemények aránya a többi tematikus csoporthoz képest Sopronban mindenütt viszonylag nagy. Fontos azonban hozzátenni ehhez, hogy ezeket a könyveket a tulajdonosoknak csak kis százaléka birtokolta: az ügyvédek és szakjogászok mellett csak olyan polgárok, akiket a városi tanács tagjaivá választottak, s így a minimális jogi tájékozottság feltétlenül kellett munkájuk elvégzéséhez. A klasszikus jogtudományi kézikönyv (Justinianus) mellett ennek kortárs kommentárjai, azok német kiadásai (pl. Andreas Berneder Institutiones-fordítása) voltak jelen a gyűjteményekben, illetve azon egyetemeken jogász professzorainak alapművei, ahová a városok diákjai tanulni jártak. Példaként említhetjük Valentin Forstert, Melanchthon tanítványát, Matthias Wesenbeck ugyancsak wittenbergi jogászt, majd a heidelbergi (előbb padovai) római jogászt, Julius Pacius de Berigát vagy Matthaesus Coler jénai tanárt. A napi joggyakorlathoz nagy segítséget nyújtottak Benedictus Carpzov kézikönyvei. E szempontból -

tehát a jogi könyvek jelenléte szempontjából - Beszterce ismét meglep bennünket: ezek a könyvek is szinte teljesen hiányoznak a polcokról.

A történettudományi anyagról elmondhatjuk, hogy a soproni jegyzékeken az antik történetírók elsősorban mint iskolai tankönyvek vannak jelen. A protestantizmus történetiséjét meghatározó alapmunkák népszerűek voltak, a tulajdonos foglalkozásától szinte függetlenül (Johan Carion, Johannes Sleidanus). Az egyes országok történetét feldolgozó munkák (pl. Sebastian Franck krónikája, Carolus Caraffa bécsi jogász Germania Sacra-ja) már a tanárok, a lelkészek és a jogászok könyvtárainak polcra gazdagították. Meglepően kevés a Török Birodalomra vonatkozó történeti munka, s nem mondhatók gyakorinak (persze csak arányaiban!) a hazai történelmet érintő történeti könyvek sem. Besztercén nem volt ilyen választék. Antik történetírók csakúgy, mint a középkori, kortárs és közelkortárs szerzők egyaránt ritkák. Josephus Flavius ugyan valóban gyakorinak mondható, ám ezen kívül történeti munkára utaló cím csak a szerző nélkül emlegetett "cronica", Sleidanus, Carion, illetve Bonfini egy-egy műve. Ezek jelenléte a vizsály bő évszázada alatt nem változott.

A XVI-XVII. század fordulóját a magyarországi művelődés történetében mint a késő-humanizmus néhány évtizedét tárgyalja a szakirodalom. Ezt a korszak vezető értelmiségi egyéniségeinek munkássága (főpapságunk kiemelkedő képviselői mellett olyan összetett életművet maguk után hagyókat említhetünk, mint Baranyai Decsi János vagy az európai Szenci Molnár Albert) és az európai szellemi áramlatok szinte naprakész recepciója is -történelmünkben talán utoljára- bizonyítják. A keresztény újsztoicizmus, mint a késő-humanista értelmiség (erkölcs- és politikai) filozófiája, az irénizmus mint a korszak jól képzett, vezető, literátor, protestáns papságának egyik fontos teológiai irányzata és a politikai gondolkodás központi áramlata, az unio christiana jegyében a török lehetséges kiűzésének gondolata együtt van jelen a korszak eruditióban élenjáró egyéniségeinek olvasmányjaiban.

A történetfilozófia és a politikai elméleti munkák nem tipikusan polgári olvasmányok a korban, s valóban, a századfordulón és a XVII. század elején ritka az ilyen művek előfordulása (Sopronban - Besztercén nem - Hugo Grotius vagy a tübingeni Christophorus Besoldus munkái). A nyugat-magyarországi városban a XVII. század második felére megszorodtak a kortárs politikaelméleti művek, de meg kell jegyeznünk, hogy míg a terület főúri könyvtáiraiban (Batthyány, Zrínyi, Nádasdy majd Esterházy) jelentős olasz, francia orientáltság figyelhető meg e témakörben, addig a három város hagyatéki inventáriumaiiban szinte kizárólag német szerzőkkel találkozunk e téren: Georg von Schönborn, Christophorus Cellarius, Georgius Horn, Christophorus Lehmann műveivel. Ha olasz vagy francia szerző nevével találkozunk is, akkor az legtöbbször német, ritkábban latin fordításban szerepel (pl. Traiano Boccalini Tacitus-kommentárjai, mint politikaelméleti traktátusok, Tomasso Campanellának a spanyol monarchiáról írt munkája, vagy Gabriel Nudaeus francia orvos politikai bibliográfiája). Rögtön jelezniük kell, hogy a most említett szerzők még Nyugat-Magyarországon is főként a

soproni hagyatéki anyagban fordulnak elő. Kőszeg a XVII. század második felére már példája, s igazolása a már említett, a reteologizálódásról szóló elméletnek. Ruszt is, de merőben más teológiai ízléssel.

Besztercén ez a tematikus csoport sem értelmezhető, mert a jelzett szerzők és művek nem fordulnak elő.

A politikai elmélet és az erkölcsfilozófia határán álló könyvek gyakoribbak, mint a tisztán politikaelméleti művek. Antonio Guevara fiktív Marcus Aurelius-életrajza tipikusan ilyen mű, s különösen Kőszegen számottevő az előfordulása. Justus Lipsiusnak főként az alattvalók (polgárok) erkölcstanául szánt műve és a fejedelmeknek szóló, az uralkodói erényeket rendszerben taglaló munkája is népszerű Sopronban. Ezek az utóbb említett szerzők azonban a XVII. század második felében itt nem számottevő jelenlétűek, de a közben jelentős magyar lakossággal gyarapodott Kőszegen viszont igen. A magyar értelmiség körében - különösen Erdélyben - az újstoicizmus recepciója folyamatos, s hosszan elnyúlik (a XIX. század elején újra lefordítják Lipsiust!). Ez a jelenség is jelzi a folyamatos lemaradást az európai fejlődéstől, s ez az egyes szellemi áramlatok magyarországi befogadásának aszinkronjában majd egyre inkább jelentkezni fog. Besztercén (és tegyük hozzá: a többi szász városban) azonban nem találkozunk Guevara munkájával, s Lipsius neve is csak elvétve fordul elő (akkor is németül).

A két város olvasmányanyagának különbözősége azonban - minden eddig említett eltérés mellett - leghangsúlyosabban a teológiai irodalomban, illetve a napi vallásgyakorlatban használt könyvanyag eltéréseiben ragadható meg.

A régi (Payr Sándor, Zoványi Jenő, Kathona Géza) és a legújabb (Kokas Károly, Bariska István) szakirodalom is rögzíti azt a tényt, hogy a lutheri reformgondolatok először Nyugat-Magyarországon, Sopronban és vidékén tűntek fel. Ugyanakkor a nyugat-magyarországi, de főként a kőszegi, a Kőszeg környéki reformáció történetében a felekezetté válás folyamata, az egyes egyházak intézményesülése lassan ment végbe, a helvét irány csak 1612-ben különült el véglegesen.

A kőszegi olvasmányanyag a XVI-XVII. század fordulóján határozottan heterogén, ahhoz képest, amit Sopronban láthatunk: a helvét szerzők (Zwingli, Bullinger, Beza, Petrus Martyr, Hieronymus Zanchius és néhány németalföldi református) viszonylagosan kevészer fordulnak elő, annál inkább azok a szerzők, akik a szász filippizmust képviselték, nem az éles felekezeti elkülönülést szorgalmazták: Melancthon mellett tanítványa, a később kálvinistává lett Zacharias Ursinus, Dávid Chytraeus, majd a XVII. században Aegidius Hunnius és Martin Chemnitz. A századvég heidelbergi teológiai áramlata, az irénizmus, ugyancsak gazdagon képviselteti magát: David Paraeus valamennyi munkája, és követői: Abraham Scultetus és Johannes Pitiscus számos könyve ismert volt főleg a tanár, lelkes értelmiség előtt. Mellettük az orthodox lutheranizmus tanai csak kis számú könyvben fordulnak elő: elsősorban Johann Spangenberg, Johann Brez,

Georg Major, Johann Bugenhagen, Georgius Nigrinus, Matthias Flacius Illyricus és Johann Wigand műveiben

Sopronban feltűnő a lutheránus orthodoxia hangsúlyossága. Itt Luther, Philipp Kegelius, Johannes Habermann, Conrad Dietericus, majd meglepetésre Johann Arndt a sorrend, de rögtön ezután Johann Spangenberg következik, s az első tíz szerző közé csak nehezen fér bele Melanchthon, David Chytraeus, akinek e területen joggal várhatnánk jelenlétét (Sopronban az ágostai hitvallás történetével szerepelt).

Külön érdemes néhány szót szólni a korai pietista szerzők jelenlétéről. Sopronban Johann Arndt Wahres Christenthum-ja és Paradeissgartlein-e fordul elő többször, Kőszegen mesterének, Johann Gerhardtnek nevével is találkozhatunk (ez utóbbi vitapartnere Marcus Friedericus Wendelinus neve sem ismeretlen a hagyatékokban). Balthasar Meisner munkái ugyancsak Kőszegen a gyakoribbak. A pietizmus ma is legismertebb szerzőivel (Jakob Spener például) nem találkozunk. Ruszton ez a szellemi áramlat gyakorlatilag nincsen jelen.

Elmondhatjuk tehát, hogy a soproni orthodox lutheranizmus mellett Kőszegen a protestantizmusnak lényegesen több szellemi áramlatával találkozhatunk, elsősorban is a szász filippizmus és a heidelbergi irénizmus képviselőivel. A XVII. század folyamán a soproni könyvanyag gazdagodása a világibb témakörök irányába tolódott el, a könyvtárak nagyobbak lettek, tematikailag heterogénebbekké váltak.

Kőszegen a könyvanyag a XVII. század végére elveszítette frissességét. Természetes módon több ugyan a hungaricum, ez azonban csak a századelő élénk teológiai, vallási csatározásainak emlékét őrizte, s a könyvanyag konzervatívvá vált.

A katolikus szerzők jelenléte - kivéve néhány katolikus hagyatékot - csak jelképes, illetve azok a művek voltak jelen a bibliotékák polcain, amikkel a protestáns szerzők vitába szálltak.

Miért vontam be az összehasonlításba a teológiai anyag esetében Kőszegét is, amikor Beszterce sem a lakosság etnikai összetételének változásában, sem a vallási csoportok súlyának alakulásában nem hasonlítható hozzá? A XVI-XVII. század fordulójáról származó besztercei könyvjegyzékeken a filippista és a Lutherhez közelebb álló szerzők éppúgy jelen vannak, mint a helvét irányzatok képviselői. Ez utóbbi csoport már-már zavarbaejtően nagy számú: Bullinger, Beza, Petrus Martyr, Hieronymus Zanchius és Calvin a gyakoribbak.

Az evangélikusok közül népszerű Johann Spangenberg, Johann Brenz, Georg Major, Johann Bugenhagen, de az 1630-as évektől egyértelműen megnő Luther előfordulása. Brenz népszerűsége megmarad, és feltűnő a rostocki Simon Pauli gyakorisága. A lutheránus orthodoxia tehát egyértelmű túlsúlyra jut, sem a heidelbergi irénikusok, sem a korai, sem a hallei pietisták nem fordulnak elő.

Megdöbbenő jelenség (s ezért beszéltem Kőszegről): amíg a kőszegi anyag konzervatívvá válik, "reteológizálódik", addig a besztercei olvasmányokról azt kell mondani, hogy a XVII. század közepétől visszalép a

XVI. századba. Újra Melanchthon nem teológiai munkái, a XVI. század elejének humanistái (Erasmus, Vives, Manutius) vannak jelen, s a teológiai témákban is a XVI. század második felének vitaanyaga, lutheránus feldolgozásban, XVI. századi szerzőkkel.

Első megközelítésben csak azzal magyarázhatjuk ezt a jelenséget, hogy erősebben érvényesült az a tendencia, ami általában is jellemzi a magyarországi olvasmányanyagot: a XVII. század második felében alakul ki Európában egy viszonylag nagyobb antikváriumi piac. A régebbi könyv azonban még olcsóbb a frissnél (majd csak a XVIII. század második felétől lesz az antik könyv kincsképző eszköz). A peregrinusok ezt vették, mert többet tudtak venni belőlük, ám ezzel konzerválták az itthoniak képzettségét. A gazdagabb városok tehetősebb diákjai vehették a frissebbet is, vagy - mint Sopron - földrajzi közelségük vonzotta a vándorkereskedőket, illetve ők maguk is könnyebben utazhattak. A besztercei forrásanyagban találtunk egy ilyen jegyzéket, amely leírásban is igazolja a fentiekben csupán csak a szerzők nevének, illetve a műcímeknek ismerete alapján nyert benyomás helyességét, már ami a régebbi könyvek XVII. századi jelenlétét illeti: Andreas Lani cippendorfi lelkész 1685-ből való hagyatéki inventáriumának összeállításakor a jegyző a legtöbb könyvnél feltüntette a kiadás évét is. Alig van köztük nem XVI. századi!

Befejezésül még egy olyan jelenségről, amely nem ennyire szembeötlő másutt, mint Beszterce esetében. A német városok olvasmányanyagának nyelvi összetételében az anyanyelvű könyvek túlsúlya magától értetődő. Besztercén azonban csak elvétve találunk mást. A latin nyelvű munkák rövid leírásából is látszik, hogy iskolai könyvről lehet szó. Magyar címléírás először 1684-ben fordul elő (Georg Böhm kereskedő hagyatékában), de utána ismét évtizedekig semmi. Kivétel egyetlen akadt: Catharina Cronerin, szül. Rechner 1713-as hagyatéki jegyzékében olasz, francia nyelvkönyvek, illetőleg e nyelveken kiadott művek regisztráltak. Ez azonban még ekkor is (XVIII. század eleje) elszigetelt eset.

Beszterce társadalmának, tanáraiknak, lelkészeiknek alaposabb megismerése biztosan szolgált majd más magyarázatot is a fentiekben leírt jelenségekre, a forrásanyag első olvasata után azonban nem vállalkozhattunk többre, mint e megfigyelések regisztrálására.

A forrásainkban jelzett egyes könyvtételek azonosítása után elkészítendő statisztika minden bizonnyal pontosabban fogja bemutatni mindazokat a jelenségeket, amelyeket az előbbiekben érintettünk. Mégis szükségesnek láttuk az általunk fontosnak vélt tendenciákat a könyvjegyzékek első olvasata után is rögzíteni.

BESZTERCE (BISTRİȚA, BISTRITZ) UND SOPRON (ÖDENBURG). VERGLEICHENDE ANALYSE DER LESESTOFFE EINER STADT IN SIEBENBÜRGEN UND EINER WESTUNGARN IN DEM 16-17. JAHRHUNDERT.

(Zusammenfassung)

In der Abhandlung wird anhand reichen Quellenmaterials die Aufarbeitung der Lesestoffe bürgerlicher Schichten von verschiedenen Städten dargestellt. Aus den Jahren 1526-1750 sind uns schon etwa 1500 Bücherverzeichnisse bekannt, diesmal werden die bürgerlichen Bibliotheken zunächst im allgemeinen behandelt, dann die Lesestoffe zweier Städte analysiert. Die meisten buchgeschichtlichen Dokumente (mehr als 70% der Bücherverzeichnisse) wurden in den Nachlaßinventaren aufbewahrt, die Inventare sind demnach zweifellos die wertvollsten Quellen der Geschichte des Lesens und der Bibliotheksgeschichte. Der Verfasser thematisiert die Forschungen in Europa und die Ergebnisse der Aufarbeitung der Nachlaßinventare und aus der Sicht einer vergleichenden Analyse stellt er die ungarischen Forschungen dar.

Die Administration der Städte auf verschiedenen Gebieten war natürlich immer verschieden, in Siebenbürgen wurde zB. Teilungsprotokoll geführt, das auch die Erben der Nachlässe angab, in den Städten ungarischer Dominanz wurden demgegenüber nur summarische Inventare zusammengestellt. In dieser Abhandlung werden die Buchbestände von Beszterce und Sopron anhand Bücherverzeichnisse der Nachlaßinventare rekonstruiert und diese Bestände in thematischen Gruppen aus philosophischer, theologischer, geschichtsphilosophischer und politikwissenschaftlicher Sicht analysiert.

Die Analyse will diejenige Feststellung der modernen Forschung überprüfen, daß nach dem 16. Jahrhundert eine neue Epoche der Retheologisierung aufzuzeigen sei. In Beszterce ist es eigentlich schwer, thematische Gruppen aufzustellen, in Vergleich zu Sopron sind zB. geographische (und naturhistorische), juristische, historische oder geschichtsphilosophische Werke kaum vorhanden. Die klassischen Autoren waren hier noch Ende des 17. Jahrhunderts immer gefragt, in Sopron wurden sie nur in den Schulen gelesen.

Der wesentliche Unterschied der Lesestoffe der beiden Städte besteht in der theologischen Literatur und in den Büchern der alltäglichen Religionspraxis. In Sopron ist die Dominanz der lutherischen Orthodoxie zu betonen, Melancthons Werke sind zB. relativ spärlich vorhanden. In der Stadt Kőszeg (Güns, nicht weit von Sopron) waren mehrere Geistesströmungen der nachreformatorischen Zeit (zB. der Philippismus, der Irenismus etc.) vertreten. In dieser Hinsicht sind die Lesestoffe von Beszterce mit denen in Kőszeg verwandt, die Zahl der helvetischen Bücher sind sogar ziemlich hoch. Neben Calvin wurden noch Bullinger, Beza, Petrus Martyr, Hieronymus Zanchius etc. gelesen. Die Lesestoffe des 17. Jahrhunderts in Beszterce zeigen das Interesse der 16. Jahrhunderts auf. Womit ist es zu erklären? Unter den möglichen Gründen kann auch erwähnt werden, daß in den Antiquariaten die älteren Bücher schon reduziert waren und die Studierende in Ausland die günstige Möglichkeit hatten, auf diese Weise billige Fachbücher zu kaufen.